

ОСНОВНІ АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СІРИТ У СЕРЕДНІХ ТА ВИЩИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ

MAIN AGENTS OF SOCIALIZATION OF ORPHANS IN SECONDARY AND HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE

У статті розглянуто основні агенти соціалізації сирит у середніх та вищих закладах освіти України. Відзначено, що специфічна роль закладів середньої та вищої освіти полягає у тому, що в них відбувається остаточне засвоєння соціальних норм, які забезпечують процес соціальної інтеграції особистості, що містить визначення рівня соціальної девіантності сирит як носіїв соціальної ексклюзії, параметрів соціального середовища, зокрема провідних соціальних норм середовища; виявлення рівня активності сирит у засвоєнні наявних соціальних норм; розроблення індивідуальних заходів, що сприяють засвоєнню соціальних норм у навчанні, спілкуванні, позитивному ставленні до себе, до планів на майбутнє тощо. У процесі соціально-виховної взаємодії у закладах освіти у цілому відбувається залучення сирит у ці види діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин. Відповідно, моделі соціалізації сирит у межах освітнього закладу мають передбачати здобуття ними не просто середньої чи вищої освіти як такої, а інклюзивної освіти як важливого етапу їх соціалізації й інтеграції в суспільство.

Учні та студенти пільгових категорій були об'єктом дослідження порівняно невеликої кількості соціологів, при цьому основну увагу зосереджено на окремих аспектах соціалізації та соціальної адаптації студентів і дорослих осіб із вадами фізичного розвитку, як-от: соціологічна концептуалізація інклюзивної освіти (О. Дікова-Фаворська), соціологічні аспекти життєвих стратегій (Г. Бурова), вища освіта як чинник підвищення соціального статусу (О. Фудорова), соціально-психологічна адаптація інвалідів із вадами зору (Т. Гребенюк), соціальна адаптація осіб із розумовою відсталістю (А. Воробець), соціалізація підлітків та молоді з особливими потребами (Н. Гордієнко), вироблення моделей адаптації різних груп потерпілих (Н. Ходорівська) тощо.

Найбільш ґрунтовно досліджувала проблеми сирит як соціальної групи О. Коваленко, однак у своїй праці авторка здебільшого аналізувала чинники, що зумовлюють природу й масштаби поширення соціального сиритства та життєдіяльність сирит, які навчаються в різних інтернатних закладах.

Ключові слова: заклад освіти, сирота, соціалізація, суспільство.

The article examines the main agents of socialization of orphans in secondary and higher education institutions of Ukraine. The article notes that the specific role of secondary and higher education institutions is that they provide the final assimilation of social norms that ensure the process of social integration of the individual, which includes determining the level of social deviance of orphans as carriers of social exclusion, parameters of the social environment, in particular leading social norms of the environment; detection of the level of activity of orphans in the assimilation of existing social norms; development of individual measures that contribute to the assimilation of social norms in education, communication, positive attitude towards oneself, plans for the future, etc. In the process of social and educational interaction in educational institutions in general, orphans are involved in these types of activities on the basis of subject-subject relations. Accordingly, models of socialization of orphans within the educational institution should provide for their acquisition of not just secondary or higher education as such, but inclusive education as an important stage of their socialization and integration into society.

Pupils and students of privileged categories were the object of research by a relatively small number of sociologists, while the main attention was focused on certain aspects of socialization and social adaptation of students and adults with physical disabilities, such as: sociological conceptualization of inclusive education (O. Dikova-Favorska), sociological aspects of life strategies (H. Burova), higher education as a factor of increasing social status (O. Fudorova), social and psychological adaptation of the visually impaired (T. Grebenyuk), social adaptation of people with mental retardation (A. Vorobets), socialization of teenagers and youth with special needs (N. Gordienko), development of models of adaptation of different groups of victims (N. Khodorivska), etc.

O. Kovalenko most thoroughly researched the problems of orphans as a social group, however, in her work the author mostly analyzed the factors determining the nature and extent of the spread of social orphanhood and the life activities of orphans studying in various residential institutions.

Key words: educational institution, orphan, socialization, society.

УДК 364-43:37-058.862

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.13>

Кузьмін В.В.

к.соціол.н., доцент,
в.о. завідувача кафедри
«Соціальна робота та психологія»
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Стадник А.Г.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

Іванов Є.Р.

студент I курсу магістратури
кафедри «Соціальна робота
та психологія»
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Гуманістичні засади сучасної соціальної політики в Україні реалізуються в багатьох заходах, спрямованих на реабілітацію та адаптацію тієї частини населення, що потребує соціального супроводу. Останніми роками відбувається оновлення підходів до здобуття освіти особами з різних специфічних соціальних груп, зокрема сирит. Держава сприяє цим студентам у соціаль-

ному становленні, гармонійному розвитку, забезпечуючи їм доступ до середньої та вищої освіти як засобу успішної адаптації до дорослого життя. Сьогодні спостерігається поширення біологічного та соціального сиритства, яке є одним із проявів демографічної кризи та соціокультурних дисфункцій, що негативно впливає на потенціал розвитку всього суспільства, оскільки створює ризик зниження якості життя українців у майбутньому.

Досліджуючи соціальні наслідки сирітства в Україні, потрібно насамперед зазначити, що наявність сиріт у суспільстві збільшує кількість соціальних проблем. Зупинити поширення таких наслідків можна шляхом побудови та використання соціальних технологій і моделей соціального супроводу в контексті інклюзивного навчання в закладах середньої та вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. П. Бурдье вводить поняття агента, щоб протиставити його поняттю суб'єкта, яке використовувалося у працях структуралістського спрямування, та поняттю індивіда в працях феноменологічного напрямку. Своім дослідницьким завданням він ставив подолання недоліків методологічного та теоретичного характеру, що є, на його думку, у двох згаданих філософсько-соціологічних течіях [17]. Соціалізація як процес містить набір агентів і механізмів, завдяки яким забезпечуються соціальні погодження й норми моралі. Агенти соціалізації – це конкретні люди та інститути суспільства, які навчають людину культурних норм і допомагають засвоювати соціальні ролі.

Агенти первинної соціалізації – люди, які становлять найближче оточення особи (батьки, родичі, друзі). Вони виконують багато функцій (батько – вихователь, друг, опікун, учитель тощо), вони взаємозамінні (скажімо, батько за певних умов може взяти на себе виконання функцій матері щодо дитини). Водночас кожен агент дає індивіду в процесі соціалізації саме те, що він може дати. Наприклад, батьки можуть дитині замінити друзів, але вони не зможуть навчити її того, чого вона вчиться у своїх друзів: битися, хитрувати, порушувати певні соціальні норми, бути лідером у групі, поводитися з однолітками. Агенти вторинної соціалізації – представники адміністрацій, навчального закладу, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації тощо. Контакти із цими агентами є коротшими, а їхній вплив зазвичай слабший, аніж в агентів первинної соціалізації. Кожен із них виконує не більш ніж одну-дві функції, які спеціалізовані, а тому не можуть бути взаємозамінними (наприклад, функції поліціанта та священника). Особливістю цих агентів є те, що вони здебільшого отримують грошову винагороду за виконання своїх функцій. Інститути соціалізації – установи, які впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана й небажана соціальна поведінка.

Наукове визначення поняття «агенти соціалізації» таке: інститути, люди й соціальні групи, які сприяють соціалізації особисто-

сті [13, с. 341]. Тобто агенти соціалізації – це люди, соціальні групи та соціальні інститути (освіта, ЗМІ тощо), які створюють повний набір чинників. Вони тією чи іншою мірою впливають на процес соціалізації.

З усіх інститутів соціалізації найважливішою та найвпливовішою була і є сім'я, вплив якої дитина відчуває раніше за все. Закладені в ранньому дитинстві під час взаємодії з батьками цінності, норми, уявлення багато в чому визначають її життєвий шлях, формують соціальну позицію. Окрім свідомого, цілеспрямованого виховання батьками, на дитину впливає також внутрішньосімейна атмосфера, причому ефект цього впливу, накопичуючись із віком, виявляється в її особистості.

Деяка інша картина з неповними сім'ями, дітьми, які виховуються не в домашніх умовах – різних формах інтернатних закладів або, як у нашому випадку, закладах освіти, де навчаються неповнолітні учні середніх загальноосвітніх закладів освіти чи студенти-сироти ЗВО на денному відділенні. Залежно від індивідуальних особливостей вони мешкають або з родичами (у помешканнях опікунів, піклувальників), або в умовах соціальних чи студентських гуртожитків.

Виховання та освіта, які є механізмами процесу соціалізації, у таких умовах стають державною справою, що вимагає особливого планування, фінансування, управління й координації зусиль між усіма агентами соціалізаційних впливів на молодіжне середовище. Під час навчання у закладах освіти у студентів мають закладатися фундаментальні основи особистості, її здатність до адекватної оцінки соціальних процесів, уміння застосовувати набутий досвід на практиці для розгортання власної життєдіяльності.

Соціалізуючись, індивід не лише залучається до системи суспільних відносин шляхом оволодіння необхідними якостями, а й набуває неповторних, унікальних рис. Це дає змогу розглядати соціалізацію як процес індивідуалізації особистості. Труднощі в процесі соціального становлення та розвитку молоді зумовлені ускладненнями в діяльності провідних інститутів соціалізації: сім'ї, навчального закладу, ЗМІ, закладів культури, дозвілля тощо.

Процес соціалізації відбувається в багатьох соціальних інститутах, проте, окрім сім'ї, домінуючі позиції продовжують утримувати навчальні заклади всіх рівнів. Наприклад, Т. Парсонс звертав увагу на особливу значущість навчальних закладів у процесі соціалізації. Він уважав, що саме школа, за підтримки вчителів, може захочувати, стимулювати й готувати учнів до виконання в майбутньому певних соціальних ролей [1]. Аналогічну думку висловлював Е. Дюркгейм, вважаючи першочерговим завданням соціалізації дітей

у навчальних закладах залучення їх до груп та підпорядкування груповим правилам і нормам. У прийнятті та засвоєнні групових цінностей колективу він убачав передумову досягнення кінцевої мети соціалізації – входження в систему моральних і культурних цінностей, норм, форм поведінки [7].

До того ж важливу роль у процесі соціального становлення молоді відіграють різні форми громадських об'єднань (спортивні, туристичні та художні секції, гуртки за інтересами, музичні й художні школи тощо). За їх підтримки додатково надається можливість набуття відповідних соціальних функцій, якостей, що переходять у суспільно корисну діяльність студента. Дослідниця зі США Дж. Рут у праці «Важливість груп однолітків» зазначає: «...оскільки група однолітків сама по собі має величезне значення для дітей, таке саме значення вона має і для їх соціалізації. Завдяки наявності емпатії та спільного життєвого досвіду знання, набуті в групі однолітків, переважають над тими, яких дитина набуває за допомогою класичної освіти» [3].

Молодь не може існувати сама по собі, їй потрібне спілкування з однолітками. У молодіжному середовищі існують певні правила, норми, які реалізуються у специфічних атрибутах, наприклад уживання алкоголю в компаніях, на вечірках, паління цигарок, щоб позбавитися сором'язливості й отримати відчуття розкутості. Для підлітків та молоді група має багато привабливих рис, тому молода людина, яка бажає до неї приєднатися, намагається досконало виконувати нав'язані «правила гри» й дотримуватися певних норм цієї групи, тобто пити спиртне, палити, навіть якщо це їй гидко. Однолітки – члени такої групи – здебільшого не байдужі до того, чи, наприклад, палить новий член їхньої групи, чи ні, застосовують різні способи, щоб примусити його палити або вживати спиртне. Такими способами можуть бути глузування, підбадьорювання, колективний вплив, умовляння тощо. І якщо молода людина не може або не хоче чинити опір такому тиску, вона практично приречена на паління або вживання алкоголю [9, с. 151].

Середні та вищі навчальні заклади мобілізують студентів, а не просто забезпечують викладання, як раніше. Якщо стара парадигма передбачала, головню, розроблення нових програм і курсів, трансляцію їх від викладача до учнів чи студентів, то нова – спрямована на створення атмосфери відповідальності, формування оточення, що стимулює самопідготовку, оцінювання знань на початку, у середині та наприкінці навчального курсу (модульні заліки), роботу з кожним учнем (студентом) відповідно до його потреб та інтересів. Результатом буде одержання певного «кредиту», що засвідчує опанування ним необхідних знань,

умінь та навичок незалежно від того, де й як студент їх здобув. Саме тому він має бути активним агентом навчального процесу, пошуку й накопичення власних знань [4, с. 395].

Зазначені «кредити» та «модулі» є складником освіти, яка розвивається в контексті Болонського процесу. Навчальний процес побудований за кредитно-модульною системою, особливістю якої є те, що на відміну від традиційної організації навчального процесу, де центр ваги переноситься на студента, котрий активно будує свій навчальний процес, вибираючи певну траєкторію в розвинутому освітньому середовищі. Важливою функцією викладача стає підтримка якості та інтенсивності навчання студентів, сприяння успішному засвоєнню навчальної інформації. За кредитно-модульної системи організації навчального процесу значно збільшується обсяг самостійної роботи студента під керівництвом викладача, відбувається індивідуалізація процесу навчання [4, с. 172].

Самостійна робота студента в контексті кредитно-модульної системи має велике значення. Сучасному студенту необхідно працювати над саморозвитком і самовдосконаленням із підвищеною ретельністю та посидючістю. Останнім часом виходять друком цікаві посібники з організації менеджменту в середній чи вищій школі, самоменеджменту студентів. Так, становлять інтерес фундаментальні праці С. Резніка [12]: для студента закладу освіти – технології навчання та професійної кар'єри; для викладача закладу освіти – технології й організація діяльності. Автор детально описав особливості процесу підготовки та проведення навчального заняття; мотивацію членів академічних груп, конфлікти на заняттях; контроль якості знань, форми організації навчального процесу в закладах вищої освіти та сучасні методики навчання; віртуальне спілкування, інформаційні технології в навчальній діяльності; організацію позааудиторної роботи зі студентами; виховний вплив викладача на студента; тайм-менеджмент тощо [5].

Окремого вивчення потребує такий агент соціалізації, як соціальний чи студентський гуртожиток, у якому студенти перебувають у середньому більшу частину вільного від навчання часу. Як уважає Р. Нікіфоров, досить проблемним є процес адаптації студента до умов життя в незнайомому місті, гуртожитку, налагодження стосунків із товаришами по кімнаті, вирішення питань із самообслуговування, самовиховання тощо [14, с. 124]. Уміння студента адаптуватися до умов навчання та мешкання в новому середовищі закладають основи успішної інтеграції в навчальний процес закладу освіти. Додатково в студентському гуртожитку функцію сприяння та

виховання мають виконувати вихователь гуртожитку, завідувач, голова студентської ради гуртожитку (органу самоврядування), центри дозвілля тощо. Як передбачено в нормативно-правовій базі, викладачі закладів освіти додатково обходять гуртожитки, де мешкають їхні студенти, перевіряють дотримання правил проживання та санітарних норм, надають кваліфіковані консультації під час підготовки до навчання.

Особливу увагу слід приділяти навчанню сиріт із проблемами здоров'я, із вадами фізичного розвитку тощо. У цьому разі навчально-виховний процес має бути побудований за зразком інтегрованого навчання хоча б на рівні академічної групи, особливо коли сирота до того ж маркований хворобою (має явні ознаки хвороби), адже вихід зі стану соціальної ексклюзії потребує дієвих форм підтримки, виховання та створення інклюзивної форми освіти.

Суттєвий вплив на соціалізацію дітей та молоді справляють засоби масової інформації: газети, журнали, засоби телерадіомовлення, український та зарубіжний кінематограф тощо. Останнім часом набули значного поширення так звані соціальні мережі, які в близькому майбутньому полонять, захоплюють велику частину молоді. Якісний аспект цього виду діяльності досить сумнівний, соціальні мережі приховують у собі небезпеку поширення аудіовізуалізованої продукції, яка агітує на користь аморальної поведінки молоді в основних сферах суспільного життя. Згідно зі ст. 15 Конституції України, цензура в державі заборонена [6], а нормативно-правова документація у цій сфері перебуває на початковому етапі. Багато насильства на телебаченні, на думку шкільних психологів, призводить до того, що у значної частини підлітків суттєво знижується поріг чутливості, підвищується агресивність. Інша частина юного покоління, навпаки, стає надмірно чутливою, емоційно збудженою, знервованою. Телебачення, перш за все місцеве, разом з обласним і міським комітетами у справах сім'ї та молоді може вирішувати ще одну важливу проблему – професійну орієнтацію підлітків та їх працевлаштування. Із цією метою, на нашу думку, можна було б зробити чимало, зокрема підготувати цикл передач «Професія, яку ти вибираєш», створити телевізійну молодіжну біржу праці, яка б надавала підліткам необхідну інформацію про наявність місць для постійного та (головне, оскільки мова йде про учнівську молоддь) тимчасового працевлаштування тощо [11].

Значний вплив на поведінку людей також мають норми культури та моралі суспільства. Оскільки вони сформовані на основі багатьох цінностей, суспільство уникає загальної одноманітності.

Значну роль у сучасному суспільстві відіграє такий агент соціалізації, як субкультура та, відповідно, її складник – студентська субкультура. За допомогою цього агента соціалізації поліпшується адаптація до студентського (молодіжного) оточення. Субкультура допомагає особистості перейти на якісно новий рівень буття. Помічено, що відповідно до рівня акредитації ЗВО змінюється й субкультура. Вона передбачає, що в навчальних закладах студенти спілкуються своєю унормованою мовою – сленгом. На полицях книгарень можна придбати тлумачний словник молодіжного сленгу, у якому, наприклад, навіть у вступному слові автора надруковано синхронний переклад літературною мовою [8, с. 3].

Сучасна наука вважає, що однією з причин виникнення підліткової та молодіжної субкультури є криза соціалізації, яка виражається в руйнуванні культурних цінностей і норм, усього способу життя, що склався в доіндустріальний період. Українські науковці В. Огаренко та Ж. Малахова розглядають нові канали соціалізації: малий бізнес, комерційні структури, акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, малі й змішані підприємства, банківські комерційні установи, різноманітні напівлегальні утворення, різні види партій і суспільних рухів. За нових каналів соціалізації в особистості формуються інші ціннісні орієнтири. Замість прагнення до самовдосконалення, одержання нових знань, вироблення нових прогресивних навичок виховують такі цінності: прагнення до одержання максимального прибутку, надприбутку (навіть за рахунок прямого злочинства, шахрайства), уникання податків, приховування доходів, уміння обминати державні закони [10, с. 182].

Останні десятиліття процес соціалізації відбувається дещо деструктивно, повним ходом поширюються неформальні «утворення», які теж є потенційними агентами соціалізації:

- діти вулиці. Офіційна статистика свідчить про те, що обласні центри України подолали дитячу бездоглядність і звітують про невинний спад цієї статистики по регіонах;

- дрібні та кишенькові злочинці тощо. В умовах сьогодення, коли відбувається спад виробництва, надзвичайно велика кількість людей звільняється з обійманих раніше посад, дехто взагалі не міг і раніше працевлаштуватися, усі вони поповнюють кадровий резерв служб зайнятості. Для поліпшення рівня життя деякі особи здійснюють дрібні крадіжки чужого майна;

- особи, які перебувають у стані сп'яніння від різних речовин. Попри введення жорстких каральних дій загальнодержавного масштабу пияцтво поширюється з великою швидкістю;

- особи (дівчата), які здійснюють такий вид діяльності, як проституція. Це один із найбільш

Класифікація агентів соціалізації

Агенти соціалізації	Зразки
Макроагенти	Держава, суспільство, етнос
Мезоагенти	Групи людей, пов'язані національною ознакою; регіон, населений пункт, субкультура
Мікроагенти	Сім'я, групи однолітків, різні організації (виховні, добровільні, релігійні, контркультурні тощо)
Агенти індивідуальної дії	Кумири, ідеалізовані образи, піклувальники, куратори, викладачі тощо
Агенти групової дії	Інтернатні заклади, заклади середньої та вищої освіти, академічні групи, оточення друзів, гуртки, секції, студентські (соціальні) гуртожитки, органи самоврядування, інші об'єднання
Агенти інституційні	Освіта, економіка, релігія, сім'я тощо
Агенти неінституційні	Культура, мораль, молодіжна (учнівська, студентська) субкультура, Інтернет, соціальні мережі, ЗМІ
Агенти прямої дії	Сім'я, близьке оточення (піклувальники, вихователі, друзі), освіта, заклади культури, дозвілля тощо
Агенти непрямой дії	Політика, право, ЗМІ тощо

аморальних видів діяльності, дівчата не замислюються про невідповідальне ставлення до себе та майбутнього покоління, підставляючи під значний удар дітонароджувальну функцію й можливість створення сім'ї взагалі;

– представники різних організацій із підтримки різних особистостей та команд – фани, які мають себе за найзапекліших уболівальників різних спортивних команд, поціновувачі окремого акторського мистецтва, музичних виконавців та інші соціально небезпечні особи з боку ультрасервативних течій.

Багато науковців термінологічно зводять класифікацію агентів соціалізації до своєрідної їх рубрикації. Аналізуючи праці соціологів, соціальних психологів та соціальних педагогів Н. Голованової та А. Мудрика, пропонуємо своєрідну ієрархію агентів соціалізації [2, с. 152]. Для наочності та узагальнення цих агентів подаємо їх у вигляді табл. 1.

Для будь-якої людини критерієм соціалізації є наявність вищої або професійної освіти, можливість реалізувати себе в будь-якій сфері суспільного життя за власним бажанням. Відсутність такого рівня освіти перетворюється на бар'єр для повноцінної соціалізації [4, с. 435]. Проте говорити про ефективність соціалізації лише за умов отримання диплома про середню професійну чи вищу освіту було б неправильно, адже його наявність декларативно свідчить лише про факт навчання та його завершення представниками цієї категорії громадян. Підвищення якості навчання, усвідомлення мотиваційної необхідності, самореалізації, уміння користуватися новітніми освітніми технологіями можливі лише в процесі здобуття студентом-сиротою вищої освіти завдяки використанню засобів вищої освіти. Також варто встановити, що є освіта для сироти. Це один із можливих засобів самореалізації чи її передумова?

Це дає підстави констатувати значущість для сироти такого агента соціалізації, як заклади освіти (де агентами є викладачі, академічні групи, учнівські та студентські організації).

Учням та студентам-сиротам необхідно працювати над саморозвитком і самовдосконаленням із підвищеною ретельністю та посидливістю, однак здебільшого останнє є нерозвинутою нормою. Засобами впливу в цьому разі є віртуальне спілкування, поширення інформаційних технологій у навчальній діяльності; навчання тайм-менеджменту тощо. Установлено, що учнівський чи студентський гуртожиток є окремим агентом соціалізації, у якому студенти перебувають більшу частину вільного від навчання часу, а тому визначено необхідність приділення додаткової уваги вихователями та адміністрацією цих підрозділів питанню їх перебування в гуртожитку [16].

Висновки з проведеного дослідження. Зроблено висновок, що за відсутності такого важливого агента соціалізації, як сім'я, сам процес соціалізації в учнів чи студентів-сиріт відбувається лише частково. Сім'я замінюється іншими агентами, як-от: інтернатні заклади, сім'ї опікунів (піклувальників), практики діяльності яких обумовлені в нормативно-правовій базі України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Воронин В.В. Американская социология: перспективы, проблемы, методы. Москва : Прогресс, 1972. 392 с.
2. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 272 с.
3. Діба С. Цілісно-нормативна основа соціалізуючої діяльності у скаутській організації. *Рідна школа*. 2003. № 1. С. 25–27.
4. Дікова-Фаворська О.М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології : монографія. Житомир : Полісся, 2009. 488 с.

5. Кларк Б.Р. Система высшего образования: академическая организация в кросс-национальной перспективе. Москва : Высшая школа экономики, 2011. 360 с.
6. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 10. Ст. 68.
7. Лавриненко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. Київ : Віра ІНСАЙТ, 2000. 444 с.
8. Микитина Т.Г. Толковый словарь молодежного сленга: слова, непонятные взрослым. Москва : Астрель, 2003. 736 с.
9. Молодь України у дзеркалі соціології. Київ : УІСД, 2001. 210 с.
10. Огаренко В.М. Соціологія малих груп. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 292 с.
11. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : колективна монографія. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. 206 с.
12. Резник С.Д. Преподаватель вуза: технологии и организация деятельности. Москва : Инфра-М, 2009. 400 с.
13. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Київ : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, 2002. 480 с.
14. Социология и высшая школа : II социологические исследования учебно-воспитательной работы в высшей школе: ученые записки. Горький : Горьк. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, 1970. 224 с.
15. Танчин І.З. Соціологія. Київ : Знання, 2008. 351 с.
16. Кузьмін В.В. Соціальна взаємодія агентів соціалізації та сиріт у ВНЗ: встановлення перспективи. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012. Вип. 54. С. 42–47.
17. Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності : колективна монографія / за ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 330 с.